

μεταστροφές

PIERRE BOURDIEU

# η ανδρική κυριαρχία

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ Νίκος Παναγιωτόπουλος



ΕΚΔΟΣΕΙΣ  
ΠΑΤΑΚΗ

PIERRE BOURDIEU

Η ΑΝΔΡΙΚΗ  
ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Έφη Γιαννοπούλου



Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες  
Σειρά: Μεταστροφές  
Pierre Bourdieu, *Η ανδρική κυριαρχία*  
Τίτλος πρωτοτύπου *La domination masculine*  
Μετάφραση Έφη Γιαννοπούλου  
Τυπογραφικές διορθώσεις Χαράλαμπος Σίφωνας  
Σελιδοποίηση Παναγιώτης Βογιατζάκης  
Φιλμ, ηλεκτρονικό μοντάζ Μαρία Ποινοπούλου-Ρένεση  
Copyright© Éditions du Seuil, 1998, 2002  
Copyright© για την ελληνική γλώσσα Σ. Πατάκης Α.Ε.  
(Εκδόσεις Πατάκη) 2002  
Πρώτη έκδοση στη γαλλική γλώσσα από τις Εκδόσεις Seuil,  
Παρίσι 2002  
Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη,  
Αθήνα, Μάιος 2007  
Κ.Ε.Τ. 4906 Κ.Ε.Π. 534/07  
ISBN 978-960-16-1987-3



ΒΑΛΑΤΕΣΙΟΥ 14, 106 80 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.36.50.000, FAX: 210.36.50.069  
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΠΑΤΑΚΗ: ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ 65, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.11.850  
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078  
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Ν. ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ 122, 563 34, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54-5  
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: [info@patakis.gr](mailto:info@patakis.gr), [sales@patakis.gr](mailto:sales@patakis.gr)

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ (από το Νίκο Παναγιωτόπουλο) .....	9
ΠΡΟΛΟΓΟΣ Η διαιώνιση της αυθαιρεσίας .....	25
ΕΙΣΑΓΩΓΗ .....	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
Μια μεγεθυμένη εικόνα .....	35
<i>Η κοινωνική κατασκευή του σώματος</i> .....	40
<i>Η ενσωμάτωση της κυριαρχίας</i> .....	62
<i>Η συμβολική βία</i> .....	79
<i>Οι γυναίκες στην οικονομία των συμβολικών αγαθών</i> .....	92
<i>Ανδρισμός και βία</i> .....	103
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
Η ανάμνηση των κρυφών σταθερών .....	109
<i>Η αρρενωπότητα ως ευγένεια</i> .....	114
<i>Το θηλυκό «είναι» ως προσλαμβανόμενο-είναι</i> .....	124
<i>Η γυναικεία θεώρηση της ανδρικής θεώρησης</i> .....	133
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
Μονιμότητες και αλλαγή .....	151
<i>Η ιστορική εργασία αποϊστορικοποίησης</i> .....	155
<i>Οι παράγοντες της αλλαγής</i> .....	164
<i>Οικονομία των συμβολικών αγαθών και στρατηγικές αναπαραγωγής</i> .....	175

<i>Η ισχύς της δομής</i> .....	184
ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΕΡΩΤΑ .....	195
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ .....	201
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
Κάποια ζητήματα σχετικά με το γκέι και λεσβιακό κίνημα .....	209
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ .....	221
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΕΝΝΟΙΩΝ .....	225

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ  
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ  
από το Νίκο Παναγιωτόπουλο

## ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΒΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΦΥΣΗ

Αν είναι απήθεια πως η συμβολική βία διέπει τον κόσμο, είναι σημαντικό να την επανεισαγάγουμε σε μια έρευνα που θα έχει την αξίωση να καταλάβει πώς λειτούργει ο κόσμος. Πρόκειται για μια ηρόκηση ταυτοχρόνως επιστημονική και πολιτική - αυτά τα δύο εξάλληου είναι αλληλένδετα.

PIERRE BOURDIEU

Όταν το 1994 πρότεινα στον Πιερ Μπουρντιέ να εκδώσω στα ελληνικά, με τη μορφή αυτόνομου βιβλίου, το άρθρο του με τον τίτλο *Η ανδρική κυριαρχία*<sup>1</sup>, είχε τις επιφυλάξεις του. Έχοντας γράψει αυτό το άρθρο προκειμένου να ανταποκριθεί σε μια σειρά αιτημάτων νέων ερευνητών τα οποία αφορούσαν τη συμβολή του στην κοινωνιολογική ανάλυση του καταμερισμού της εργασίας μεταξύ των δύο φύλων, ο Μπουρντιέ πίστευε ότι, σε ένα άλλο εθνικό επιστημονικό πεδίο, η αυτόνομη αυτή μορφή θα το καθιστούσε ευάλωτο σε κριτικές, καθώς η πλήρης κατανόησή του προϋπέθετε να γνωρίζει κάποιος, μεταξύ άλλων, τη θεωρία του για τη συμβολική κυριαρχία, της οποίας ειδική περίπτωση αποτελεί κατά τη γνώμη του η ανδρική κυριαρχία. Τελικά οι επιφυλάξεις του κάμφθηκαν χάρη στην επιμονή μου και στα επιχειρή-

<sup>1</sup> P. Bourdieu, «La domination masculine», *Actes de la recherche en sciences sociales*, τχ. 84, Σεπτέμβριος 1990, σελ. 2-31, το οποίο δημοσιεύτηκε στα ελληνικά στο P. Bourdieu, *Η ανδρική κυριαρχία*, επιμ.-επιλ. Ν. Παναγιωτόπουλος, 1η έκδ. Δελφίνι 1994, 2η έκδ. Στάχυ 1999.

ματά μου ότι η μορφή και η ειδική λογική αυτής της εργασίας θα αποτελούσαν σημαντική συμβολή στο εθνικό μου κοινωνιολογικό πεδίο. Κι αυτό διότι στο ελληνικό κοινωνιολογικό πεδίο της εποχής εκείνης συνέβαινε πολύ συχνά ο κοινωνικός επιστήμονας να μη λαμβάνει υπόψη του την κοινωνική κατασκευή των γνωστικών δομών οι οποίες οργανώνουν τα ενεργήματα κατασκευής των κοινωνικών μικρόκοσμων και των εξουσιών τους, και κατά συνέπεια να μη θέτει τους όρους της αναγκαίας ανάλυσης της διαδικασίας στο τέλος της οποίας το κοινωνικό γίνεται φύση. Το αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν να παραβλέπει το γεγονός ότι η τρομακτική κυκλικότητα των σχέσεων συμβολικής κυριαρχίας, και συνεπώς η προαναστοχαστική ένταξη στον κοινωνικό κόσμο, που την προϋποθέτει και τη συνεπάγεται, απορρέει από το γεγονός πως οι κοινωνικές διαφορές και διαιρέσεις είναι ταυτόχρονα θεσμοθετημένες στην αντικειμενικότητα του δικαίου με τη μορφή κανονισμών και απαγορεύσεων, ενσωματωμένες στα σώματα με τη μορφή (προ)διαθέσεων και συναισθημάτων και εσωτερικευμένες στην υποκειμενικότητα με τη μορφή γνωστικών δομών — και στη συγκεκριμένη περίπτωση με τη μορφή αρχών αντίληψης του σώματος των άλλων— οι οποίες οργανώνουν και δομούν την αντίληψη αυτών των διαφορών και διαιρέσεων. Τα επιχειρήματά μου ενίσχυσε και η πρόταση να συμπεριληφθεί στο βιβλίο ένας αναλυτικός επίλογος, που θα διευκόλυνε την πρόσληψη των προτάσεών του προς αυτή την κατεύθυνση.

Σήμερα δημοσιεύουμε την πλήρη εκδοχή της λογικής της ανάλυσής του για την ανδρική κυριαρχία, όπως αυτή δημοσιεύτηκε λίγα χρόνια μετά από το αρχικό αυτό κείμενο<sup>2</sup>, ενσωματώνοντας και τις απαντήσεις που επιχείρησε να δώσει στις κριτικές που προκάλεσε τόσο στο γαλλικό όσο

<sup>2</sup> P. Bourdieu, *La domination masculine*, Seuil, Παρίσι 1998.

και στο διεθνές επιστημονικό πεδίο. Κρίναμε σκόπιμο σήμερα να προχωρήσουμε στην παρούσα έκδοση θεωρώντας ότι το ελληνικό κοινό θα μπορούσε να κατανοήσει πληρέστερα τον τρόπο με τον οποίο ο Μπουρντιέ αναλύει, στην τελική εκδοχή της *Ανδρικής κυριαρχίας*, τους κοινωνικούς μηχανισμούς μέσω των οποίων διαιωνίζεται η δοξική σχέση με τον κοινωνικό κόσμο, η σχέση, δηλαδή, που μας κάνει να δεχόμαστε ως φυσικές τις κοινωνικά εγκαθιδρυμένες διαιρέσεις, και, πιο συγκεκριμένα, τους μηχανισμούς μέσω των οποίων διενεργείται η κοινωνική εργασία φυσικοποίησης των κοινωνικών κατασκευών που αποτελούν μεταξύ άλλων κατηγορίες της δημογραφικής ανάλυσης<sup>3</sup> της οικογένειας<sup>4</sup>. Κι αυτό διότι στο μεταξύ έχει στη διάθεσή του μια σειρά από εργασίες του Πιερ Μπουρντιέ, οι οποίες του επιτρέπουν να κατανοήσει μια από τις βασικές του προτάσεις, αυτή σύμφωνα με την οποία «η κοινωνική τάξη πραγμάτων οφείλει ένα μέρος της διαιώνισής της στο γεγονός πως επιβάλλει σχήματα ταξινόμησης τα οποία, προσαρμοσμένα στις αντικειμενικές ταξινομήσεις, παράγουν μια παραγνωρισμένη μορφή αυτής της τάξης, αυτή που εμπλέκει την παραγνώριση του αυθαιρέτου των θεμελίων της»<sup>5</sup>, και άρα να κατανοήσει με ποιον τρόπο και με ποιο στόχο ο «συντηρητισμός συνδέθηκε πάντα με όλες αυτές τις μορφές σκέψης που τείνουν να αναγάγουν το κοινωνικό στο φυσικό, το ιστορικό στο βιολογικό»<sup>6</sup> ακόμα περισσότερο διότι εδώ και λίγο καιρό

<sup>3</sup> R. Lenoir, «Nature sociale ou construction sociale naturalisée», *Regards Sociologiques*, τχ. 30, 2005, σελ. 3-12.

<sup>4</sup> Βλ. R Lenoir, *Généalogie de la morale familiale*, Seuil, Παρίσι 2003, σελ. 37-146.

<sup>5</sup> P. Bourdieu, *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, πρόλογος Νίκος Παναγιωτόπουλος, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999.

<sup>6</sup> P. Bourdieu, «Pour une génétique», πρόλογος στο T. O. Duster, *Retour à l'eugénisme*, Kimé 1992, σελ. 7.

βρίσκεται στη διάθεσή του το έργο του *Οι κανόνες της τέχνης*<sup>7</sup>, όπου, μεταξύ πολλών άλλων, ο Πιερ Μπουρντιέ αναλύει διεξοδικά τους κοινωνικούς όρους που συνεπάγεται η αμφισβήτηση της άμεσης ένταξης στην καθεστηκυία τάξη, και την ικανότητα ρήξης με την άμεση αντιστοιχία μεταξύ των αντικειμενικών δομών και των ενσωματωμένων δομών που αυτές παράγουν.

Πράγματι, στην περίπτωση της ανδρικής κυριαρχίας, η ανδρική τάξη είναι τόσο βαθιά ριζωμένη, ώστε δε χρειάζεται δικαιολόγηση. Όπως είχε την ευκαιρία να συνοψίσει ο ίδιος ο Πιερ Μπουρντιέ, η τάξη αυτή «επιβάλλεται η ίδια ως προφανής και καθολική (ο άνδρας, *vir*, είναι αυτό το ιδιαίτερο ον που θεωρεί τον εαυτό του καθολικό, που έχει το μονοπώλιο της ανθρώπινης ύπαρξης, ο *homo*). Τείνει να γίνεται αποδεκτή ως αυτονόητη, χάρη στη σχεδόν απόλυτη και άμεση συμφωνία που καθιερύεται, από τη μια, ανάμεσα στις κοινωνικές δομές, όπως αυτές εκφράζονται στην κοινωνική οργάνωση του χώρου και του χρόνου και στον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των δύο φύλων, και, από την άλλη, στις εγγεγραμμένες στα σώματα και στους εγκεφάλους γνωστικές δομές. Πράγματι, οι κυριαρχούμενοι, δηλαδή οι γυναίκες, εφαρμόζουν σε κάθε αντικείμενο του φυσικού και κοινωνικού κόσμου, και κυρίως στη σχέση κυριαρχίας μέσα στην οποία βρίσκονται, όπως και στα άτομα μέσα από τα οποία υλοποιείται η σχέση αυτή, α-νόητα σχήματα σκέψης, που αποτελούν προϊόν της ενσωμάτωσης αυτής της σχέσης εξουσίας, κυρίως υπό μορφή ζευγών λέξεων (ψηλό/χαμηλό, μεγάλο/μικρό, έξω/μέσα, ευθύ/κυρτό κτλ.), και τα οποία τις οδηγούν στην κατασκευή της σχέσης αυτής από την άποψη των κυρίαρχων, σαν να ήταν, δηλαδή, φυσική. Η περίπτωση της ανδρικής κυριαρχίας δείχνει καλύτερα ότι

<sup>7</sup> P. Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης*, μτφρ. Ε. Γιαννοπούλου, πρόλογος Ν. Παναγιωτόπουλος, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2006.

η συμβολική βία ολοκληρώνεται μόνο διαμέσου ενός ενεργήματος γνώσης και παραγνώρισης, που εντοπίζεται πέρα από τον έλεγχο της συνείδησης και της βούλησης, μέσα στα ερέβη των σχημάτων της έξης, που είναι ταυτόχρονα έμφυλα και εμφυλοποιούνται. Δείχνει, επίσης, ότι δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τη συμβολική βία χωρίς να υπερβούμε την αντίθεση μεταξύ καταναγκασμού και συγκατάθεσης, εξωτερικής επιβολής και εσωτερικής παρόρμησης. (Μετά από δυο αιώνες διάχυτου πλατωνισμού, είναι δύσκολο να σκεφθούμε ότι το σώμα μπορεί να “γίνει αντιληπτό” μέσα από άλλη λογική εκτός από αυτή του θεωρητικού διαλογισμού.) Μ’ αυτή την έννοια, μπορούμε να πούμε ότι η ανδρική κυριαρχία συνίσταται σ’ αυτό που, στα γαλλικά, ονομάζουμε σωματικό καταναγκασμό (*contrainte par corps*). Η εργασία κοινωνικοποίησης τείνει να πραγματοποιήσει μια σταδιακή σωματοποίηση των σχέσεων κυριαρχίας ως προς το φύλο: επιβάλλει μια κοινωνική κατασκευή της παράστασης του βιολογικού φύλου, η οποία βρίσκεται στη βάση όλων των μυθικών κοσμοθεωρήσεων και εγχαράσσει μια σωματική έξη, η οποία συνιστά μια αληθινή ενσωματωμένη πολιτική. Με άλλα λόγια, η ανδρική κοινωνιοδικία οφείλει την ειδική αποτελεσματικότητά της στο γεγονός ότι νομιμοποιεί τη σχέση κυριαρχίας εγγράφοντάς τη στο βιολογικό, που με τη σειρά του αποτελεί μια βιολογικοποιημένη κοινωνική κατασκευή. Η διπλή αυτή εργασία εγχάραξης, ταυτόχρονα διαφοροποιημένη και διαφοροποιούσα ως προς το φύλο, επιβάλλει στους άνδρες και στις γυναίκες διαφορετικά σύνολα διαθέσεων σε σχέση με τα κοινωνικά παιχνίδια που θεωρούνται βασικά, όπως τα παιχνίδια της τιμής και του πολέμου (καλοστημένα, ώστε να ευνοούν την επίδειξη της ανδρικής φύσης, του ανδρισμού) ή, στις προηγμένες κοινωνίες, τα παιχνίδια που χαίρουν της μεγαλύτερης εκτίμησης, όπως αυτά της πολιτικής, των επιχειρήσεων, της επιστήμης κτλ. Μέσα από την αρρενοποίηση (*masculinisation*) του

ανδρικού σώματος και την εκθήλυνση (*féminisation*) του γυναικείου, διενεργείται η σωματοποίηση της πολιτισμικής αυθαιρεσίας, δηλαδή, μιας διαρκούς κατασκευής του ασυνείδητου»<sup>8</sup>.

Στην *Ανδρική κυριαρχία*, ο Πιερ Μπουρντιέ δεν προτείνει μόνο την «κοινωνική κατασκευή του φύλου»<sup>9</sup> αλλά κυρίως την ανάλυση των κοινωνικών όρων της κοινωνικής κατασκευής του φύλου, τους όρους των κατηγοριών κατασκευής· κι αυτό διότι θεωρεί πως η ανάλυση της κατασκευής των κατηγοριών της κοινωνικής κατασκευής των έμφυλων διαφορών αποτελεί τον εκ των ων ουκ άνευ όρο μιας πλήρους και αυστηρής κατανόησης της ειδικής μορφής της ανδρικής κυριαρχίας, δηλαδή της παραδειγματικής αυτής μορφής συμβολικής βίας ως καταναγκασμού μέσω του σώματος<sup>10</sup>. Πράγματι, η *Ανδρική κυριαρχία* αποτελεί αναμφίβολα μια από τις πιο ριζοσπαστικές προκλήσεις που έγιναν ποτέ στις θεωρίες της κυριαρχίας, οι περισσότερες από τις οποίες εμπεριέχουν και αναπαράγουν τους όρους των καταστρεπτικών για μια αυστηρή κοινωνική επιστήμη σχολικών διαζευγμάτων, όπως είναι οι όροι της ελευθερίας (αυθορμησίας, αυτοβουλίας κ.ά.) και του ντετερμινισμού (αναγκαιότητας), της επιλογής και του καταναγκασμού, της συγκατάθεσης και της υποχρέωσης, της εξωτερικής επιβολής και της εσωτερικής κλίσης κ.ά. Επιχειρώντας να προσδιορίσει

<sup>8</sup> P. Bourdieu, *Réponses*, Seuil, Παρίσι 1992, σελ. 146-148.

<sup>9</sup> P. Bourdieu, «La construction sociale du sexe», στο *Recherches sur la philosophie et le langage*, τχ. 12, 1990, σελ. 25-49. Βλ. επίσης: G. Duby, M. Perrot (επιμ.), *Γυναίκες και Ιστορία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, T. Laqueur, *Κατασκευάζοντας το φύλο*, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2003, M. Μιχαηλίδου, A. Χαλκιά (επιμ.), *Η παραγωγή του κοινωνικού σώματος*, Κατάρτι, Αθήνα 2005.

<sup>10</sup> Βλ. σχετικά Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.-εισ.), *Τα όρια του σώματος*, μτφρ. Κ. Αθανασίου, Κ. Καψαμπέλη, Μ. Κονδύλη, Θ. Παρασκευόπουλος, Νήσος, Αθήνα 2004.

τη λογική της ανδρικής κυριαρχίας, την ιδιαιτερότητά της και την ιστορική της θεμελίωση, ο Μπουρντιέ μάς επιτρέπει, κατ'αρχάς, να κατανοήσουμε με ποιον τρόπο οι διάφορες μορφές κυριαρχίας (οικονομική, πολιτισμική, κοινωνική...) που συγκροτούν την καθεστηκυία κοινωνική τάξη γίνονται ανεκτές από αυτούς οι οποίοι τις υφίστανται, τι μας κάνει να υποκλινόμαστε μπροστά στη δύναμη, χωρίς να έχουμε την αίσθηση ότι μας ασκείται πίεση, με δυο λόγια, μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την έννοια της συμβολικής βίας. Η συμβολική βία είναι «αυτή η ειδική μορφή εξαναγκασμού, που μπορεί να υπάρξει μόνο με την ενεργό συνενοχή—χωρίς αυτό να σημαίνει ενσυνείδητη και οικειοθελή συνενοχή—αυτών που την υφίστανται και οι οποίοι ορίζονται μόνο από το βαθμό κατά τον οποίο στερούνται της δυνατότητας μιας ελευθερίας βασισμένης στη συνειδητοποίηση. Αυτός ο σιωπηρός εξαναγκασμός ασκείται αναγκαστικά κάθε φορά που οι αντικειμενικές δομές συναντούν τις νοητικές δομές που τους αντιστοιχούν. Η απόλυτη και άμεση υποταγή—εκείνη της δοξικής εμπειρίας του γενέθλιου κόσμου, κόσμου χωρίς εκπλήξεις, όπου τα πάντα μπορούν να θεωρηθούν αυτονόητα, γιατί οι ενυπάρχουσες τάσεις της καθεστηκυίας τάξης προηγούνται διαρκώς των προσδοκιών που είναι αυθόρμητα διατεθειμένες να τις προσλάβουν—εγκαθιδρύεται πάνω στη βάση της αρχικής συνενοχής ανάμεσα στις γνωστικές δομές και στις αντικειμενικές δομές από τις οποίες αυτές προέρχονται»<sup>11</sup>.

<sup>11</sup> P. Bourdieu, *La Noblesse d'État, Grandes Écoles et esprit de corps*, Minuit, Παρίσι 1989, σελ. 12. Πράγματι, από τις εργασίες πάνω στην Καθυλία, το *Les Héritiers* και το *La Reproduction*, μέχρι το *Noblesse d'État* και το *Misère du monde*, περνώντας από τη *Διάκριση*, το *Γλώσσα και συμβολική εξουσία* και το *Ontologie politique de Martin Heidegger*, ο Pierre Bourdieu απέδωσε μεγαλύτερη σημασία από οποιονδήποτε άλλο κοινωνιολόγο στην ανάλυση της συμβολικής βίας ως διάστασης των κοινωνικών σχέσεων.

Σύμφωνα με τον Πιερ Μπουρντιέ, οι κοινωνικές δομές θεμελιώνονται τόσο στην αντικειμενικότητα, στα πράγματα, με τη μορφή θεσμών, όσο και στην υποκειμενικότητα, στο σώμα και στον εγκέφαλο, με τη μορφή συστημάτων διαθέσεων, νοητικών δομών, με τη μορφή έξεων, όπως τις ονομάζει<sup>12</sup>. Οι κατηγορίες σκέψης, αντίληψης, αποτίμησης, δράσης, αίσθησης τις οποίες ενεργοποιούν τα κοινωνικά υποκείμενα για να αντιληφθούν τον κοινωνικό κόσμο είναι το προϊόν της ενσωμάτωσης των αντικειμενικών δομών αυτού του ίδιου κόσμου, γεγονός που επιτρέπει τη θεμελίωση της άμεσης παρουσίας του κοινωνικού κόσμου, η οποία αποτελεί προϋπόθεση της κοινωνικής δράσης, καθώς και τον αυτονόητο χαρακτήρα της καθημερινής εμπειρίας αυτού του κόσμου. Στη βάση αυτής της παραδοχής, η ανάδυση του φαινομένου της κυριαρχίας και η θεμελίωση της νομιμότητάς της απορρέει, για τον Μπουρντιέ, από τη συναρμογή των αντικειμενικών καθορισμών και των κατηγοριών αντίληψης των οποίων αυτοί αποτελούν προϊόν<sup>13</sup>: όσο

<sup>12</sup> Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τη συγκρότηση αυτή της διαθεσιακής φιλοσοφικής θεώρησης της άμεσης υποταγής στον αυτονόητο χαρακτήρα του κοινωνικού κόσμου, η οποία, βασισμένη σε μια ρήξη με τη νοησιарχία της καρτεσιανής και καντιανής παράδοσης, επέτρεψε τη σύλληψη των γνωστικών δομών όχι ως μορφών της συνείδησης αλλά ως διαθέσεων του σώματος, και, συνεπώς, τη σύλληψη της υποταγής στους διάφορους καταναγκασμούς όχι ως μηχανικής υποταγής σε μια δύναμη αλλά ούτε και ως συνειδητής αποδοχής μιας τάξης πραγμάτων, βλ. P. Bourdieu, *Le sens pratique*, Minuit, Παρίσι 1980. Για μια εφαρμογή αυτής της ανθρωπολογικής φιλοσοφίας σε εμπειρικά αντικείμενα του ελληνικού κοινωνικού χώρου βλ. Ν. Παναγιωτόπουλος, *Η οδύνη των ανέργων*, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα, 2005, Ν. Παναγιωτόπουλος, *Η απομάγευση του κόσμου*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2007 (υπό έκδοση).

<sup>13</sup> Πιο συγκεκριμένα, για τον Μπουρντιέ, η υποταγή στην καθεστηκυία τάξη είναι το προϊόν της συμφωνίας μεταξύ των γνωστικών δομών που

οι ενσωματωμένες γνωστικές δομές είναι σύμφωνες με τις αντικειμενικές δομές και ταυτοχρόνως είναι εξασφαλισμένη η πίστη σ' αυτή τη συμφωνία, αναπαράγεται η δοξική υποταγή στην καθεστηκυία τάξη. Η «φυσική στάση» απέναντι στον κόσμο, αυτή η «πίστη στα πράγματα», αυτή η δόξα, είναι μια ορθοδοξία, μια κρίση δεξιά, κυρίαρχη, που συχνά επιβάλλεται ύστερα από αγώνες ενάντια στις ανταγωνιστικές θεωρήσεις. Η ορθο-δοξία, η δόξα που συνιστά το σύνολο των «δεξιών» γνώμων, η άποψη των κυρίαρχων η οποία παρουσιάζεται ως καθολική άποψη μέσα σ' ένα ορισμένο πεδίο, το σύνολο των αποδεκτών ιδεών, των παγιωμένων πίστευων, των βαθιά αποδεκτών, αυτονόητων αληθειών, βασίζεται σε μια παιδαγωγική δράση (με την πιο γενική έννοια του όρου) ικανή να μεταμορφώνει μια θέση δύναμης σε νόμιμη εξουσία, και, συνεπώς, αποτελεί εξ αντικειμένου συμβολική βία, στο βαθμό που επιβάλλει μια πολιτισμική αυθαιρεσία, δηλαδή, ένα σύστημα αξιών και κανόνων μεταξύ άλλων<sup>14</sup>.

έχουν γράψει στο σώμα η συλλογική ιστορία (φυλογένεση) και η ατομική ιστορία (οντογένεση), καθώς και των αντικειμενικών δομών του κόσμου στον οποίο αυτές εφαρμόζονται. Κατ' αυτό τον τρόπο, το μοναδικό θεμέλιο της συνοχής που παρατηρείται σε όλα τα προϊόντα για τα οποία εφαρμόζονται οι ίδιες γνωστικές δομές είναι η συνοχή που οι συστατικές γενεσιουργοί αρχές των σχημάτων αυτών οφείλουν στις κοινωνικές δομές των οποίων αποτελούν προϊόν και τις οποίες τείνουν να αναπαράγουν υπό μετασχηματισμένη και παραγνωρισμένη μορφή, εισάγοντάς τες στη δομή ενός συστήματος συμβολικών σχέσεων· βλ. P. Bourdieu, *Η Διάκριση, Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002.

<sup>14</sup> P. Bourdieu - T. Eagleton, «Doxa and common life», *New Left Review*, 1991, 1992, σελ. 111-121. Αν η επιβολή ενός πολιτισμικού αυθαίρετου το οποίο παράγει το φαινόμενο της (αυτο)λογοκρισίας, καθώς καθιστά α-νόητη, ανονόμαστη και άλεκτη κάθε πρακτική η οποία δεν είναι σύμφωνη με την κυρίαρχη λογική, αποτελεί καθολικό φαινόμενο, οι όροι



Ταυτόχρονα ο Πιερ Μπουρντιέ επιχειρεί μέσω αυτής της θεώρησης να εξηγήσει την υποδεέστερη θέση που παραχωρείται καθολικά στη γυναίκα. Όπως συνοψίζει ο ίδιος σχολιάζοντας την εργασία του: «Για να εξηγήσουμε το γεγονός ότι στις περισσότερες από τις γνωστές κοινωνίες οι γυναίκες προορίζονται για τις κατώτερες κοινωνικές θέσεις, είναι απαραίτητο να λάβουμε υπόψη μας την ασυμμετρία των καταστατικών θέσεων που αποδίδονται σε καθένα από τα δύο φύλα μέσα στην οικονομία των συμβολικών ανταλλαγών. Ενώ οι άνδρες είναι τα υποκείμενα γαμήλιων στρατηγικών μέσα από τις οποίες προσπαθούν να διατηρήσουν ή να αυξήσουν το συμβολικό τους κεφάλαιο, οι γυναίκες τυγχάνουν πάντα τέτοιας μεταχείρισης σαν να ήταν τα αντικείμενα αυτών των ανταλλαγών μέσα στις οποίες κυκλοφο-

---

και τα μέσα ενεργοποίησής του αλλάζουν. Αν στις κοινωνίες οι οποίες χαρακτηρίζονται από ένα μικρό βαθμό διαφοροποίησης οι κοινές αρχές κρίσης και διάκρισης εγγαράσσονται στον εγκέφαλο και στο σώμα μέσω μιας ολόκληρης οργάνωσης του χώρου και του χρόνου της κοινωνικής ζωής και, ειδικότερα, διαμέσου των τελετών θέσμισης (ή τελετών καθιέρωσης ή νομιμοποίησης), οι οποίες εγκαθιδρύουν οριστικές διαφορές μεταξύ αυτών που υποβλήθηκαν σ' αυτές τις τελετές και εκείνων που δεν τις υπέστησαν, στις σύγχρονες διαφοροποιημένες κοινωνίες, το ρόλο της αρχής της συμβολικής αποτελεσματικότητας όλων των τελετών καθιέρωσης και του κανονιστικού κλιμακίου πρακτικών με λειτουργία την επιβολή και εγγάραξη όλων των θεμελιωδών αρχών ταξινόμησης αναλαμβάνει το κράτος, το οποίο συμβάλλει σ' έναν καθοριστικό βαθμό στην παραγωγή και αναπαραγωγή των εργαλείων κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας, αφού ασκεί αδιάκοπα μια δράση που μορφοποιεί συνεχώς διαθέσεις, μέσω μιας σειράς σωματικών και νοητικών πειθαρχιών και καταναγκασμών που επιβάλλονται ομογενοποιητικά στο σύνολο σχεδόν των κοινωνικών υποκειμένων, σε βαθμό που να θεωρούνται εν πολλοίς «κρατικοποιημένα υποκείμενα». Βλ. P. Bourdieu, «Esprit d'État. Génèse et structure du champ bureaucratique», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 96-97, 1993, σελ. 49-62.

ρούν ως σύμβολα προδιατεθειμένα να επισφραγίσουν τους γάμους. Έτσι, επενδυμένες με μια συμβολική λειτουργία, οι γυναίκες εξαναγκάζονται σε μια συνεχή προσπάθεια διαφύλαξης της συμβολικής τους αξίας, προσαρμοζόμενες στο ανδρικό ιδεώδες της αρετής που ορίζεται ως αγνότητα και σεμνότητα και εξοπλιζόμενες με όλα τα σωματικά και κοσμητικά χαρακτηριστικά που μπορούν να αυξήσουν τη φυσική τους αξία και τη δύναμη που έχουν να γοητεύουν. Αυτή η καταστατική θέση αντικειμένου που προσδίδεται στις γυναίκες είναι ιδιαίτερα ορατή στη θέση που προσδίδει το μυθικο-τελετουργικό σύστημα των Καβύλων στη συνεισφορά τους στην αναπαραγωγή. Το σύστημα αυτό αρνείται παραδόξως την καθαρά γυναικεία λειτουργία της κύησης (όπως επίσης αρνείται τις αντίστοιχες λειτουργίες της γης στον αγροτικό κύκλο) προς χάριν της ανδρικής παρέμβασης στη σεξουαλική πράξη. Παρομοίως, στις κοινωνίες μας, ο προνομιούχος ρόλος που παίζουν οι γυναίκες στην καθαρά συμβολική παραγωγή, τόσο μέσα όσο και έξω από το σπίτι, υποτιμάται πάντα, και μάλιστα αγνοείται. Η ανδρική κυριαρχία βασίζεται έτσι στη λογική της οικονομίας των συμβολικών ανταλλαγών, δηλαδή, στην ασυμμετρία μεταξύ ανδρών και γυναικών, που θεσμοθετείται μέσα στην κοινωνική κατασκευή της συγγένειας και του γάμου, την κατασκευή του υποκειμένου και του αντικειμένου, του φορέα και του οργάνου. Και αυτή ακριβώς η σχετική αυτονομία της οικονομίας των συμβολικών αγαθών εξηγεί γιατί η ανδρική κυριαρχία μπορεί να διαιωνιστεί παρά τους μετασχηματισμούς του τρόπου παραγωγής. Κατά συνέπεια, δεν μπορούμε να περιμένουμε μια αληθινή απελευθέρωση των γυναικών παρά μόνο μέσα από μια συλλογική δράση που θα στοχεύει στην πρακτική ρήξη της άμεσης συμφωνίας μεταξύ ενσωματωμένων και αντικειμενικών δομών, δηλαδή, μέσα από μια συμβολική επανάσταση ικανή να θέσει υπό αμφισβήτηση τις βάσεις της παραγωγής και της αναπαρα-

γωγής του συμβολικού κεφαλαίου, και, ιδίως, τη διαλεκτική της αξίωσης και της διάκρισης που βρίσκεται στις ρίζες της παραγωγής και της κατανάλωσης των πολιτιστικών αγαθών ως συμβόλων διάκρισης»<sup>15</sup>. Με άλλα λόγια, υποστηρίζοντας πως το θεμέλιο της κυριαρχούμενης κατάστασης της γυναίκας και της διαιώνισης αυτής της κατάστασης, πέρα από τις χρονικές και χωρικές διαφορές και μεταβολές, εδράζεται στο γεγονός πως σε αυτή την οικονομία των συμβολικών ανταλλαγών, της οποίας η σχετική οικονομία εξασφαλίζεται από τη λογική της βιολογικής και της κοινωνικής αναπαραγωγής, η γυναίκα είναι περισσότερο αντικείμενο παρά υποκείμενο, και μάλιστα συμβολικό αντικείμενο, ένα «είναι που είναι ένα προσλαμβανόμενο-είναι», ένα «είναι» το οποίο προσλαμβάνεται και προσλαμβάνει τον εαυτό του μέσω των κυρίαρχων, δηλαδή των ανδρικών, κατηγοριών, ο Πιερ Μπουρντιέ επιχειρεί να καταδείξει μια από τις θεμελιώδεις δομικές συνέπειες της θέσης της γυναίκας μέσα σε αυτή την οικονομία, δηλαδή, την κατάσταση μόνιμης ανασφάλειας ή, καλύτερα, όπως το σημειώνει, «συμβολικής αλλοτρίωσης» η οποία αναμεταφράζεται μέσα στην ίδια την εμπειρία που έχουν οι γυναίκες τόσο για το σώμα τους όσο και για το σώμα των άλλων<sup>16</sup>.

Σε αυτή την προοπτική, μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί ο Πιερ Μπουρντιέ, με τη διαθεσιακή υλιστική θεωρία της επίδρασης των δομών που επιχειρεί, οδηγείται στο να υποστηρίξει πως, δεδομένου ότι η συμβολική κυριαρχία —

<sup>15</sup> P. Bourdieu, *Réponses*, Seuil, Παρίσι 1992, σελ. 146-148.

<sup>16</sup> Βλ. P. Bourdieu, «Nouvelles réflexions sur la domination masculine», *Cahiers du GEDISST*, τχ. 11, 1994, σελ. 91-104, και S. Lee Barkty, *Feminity and domination, Studies in the Phenomenology of oppression*, Νέα Υόρκη, Λονδίνο, Routledge, 1990. Βλ. επίσης Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

αξίζει να επαναληφθεί— αποτελεί μια κυριαρχία που ασκείται με τη συνενοχή του κυριαρχούμενου, με τη συνενοχή των δομών που ο κυριαρχούμενος έχει αποκτήσει κατά τη μακρά επαφή του με τις δομές κυριαρχίας και μέσω της ενσωμάτωσης αυτών των δομών, δεν αρκεί απλώς να συνειδητοποιήσουμε τις δομές αυτές, όπως συχνά αφήνουν να εννοηθεί πολλές αναλύσεις των κριτικών θεωριών οι οποίες παραμένουν εγκλωβισμένες στη λογική της συνείδησης όταν αντιμετωπίζουν την υποταγή μέσα από το καρτεσιανό διάζευγμα του καταναγκασμού ή της συγκατάθεσης<sup>17</sup>. Αν και είναι απαραίτητη η συνειδητοποίηση αυτών των δομών προκειμένου να θέσουμε σε ενέργεια τη διαδικασία μετασχηματισμού τους, να οροθετήσουμε τους στόχους της<sup>18</sup>, ο αληθινός μετασχηματισμός των δομών θα προϋπέθετε μια «διαδικασία επανεκπαίδευσης»<sup>19</sup> η οποία θα μετασχημάτιζε τους όρους παραγωγής των διαθέσεων, τις ενσωματωμένες δομές, άρα και τη συμβολική τάξη πραγμάτων, προϋπόθεση εξαιρετικά δύσκολο να διασφαλιστεί, όπως προκύπτει από την παρατηρούμενη σταθερότητα, παρά τις αλλαγές στη θέση της γυναίκας, στην αναπαραγωγή και στη νομιμοποίησης της ανδρικής κυριαρχίας τόσο στις αντικειμενικές δομές όσο και στις παραστάσεις<sup>20</sup>. Δεδομένου ότι η αποτελεί—

<sup>17</sup> Βλ. Ε. Αβδελά-Α. Ψαρρά, *Σιωπηρές ιστορίες, Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, και M. Arnot, *Διαδικασίες αναπαραγωγής του φύλου, Εκπαιδευτική θεωρία και φεμινιστικές πολιτικές*, μτφρ. Χ. Αθανασιάδου, Κ. Δαλακούρα, επιμ. Βασιλική Δεληγιάννη-Κουμτζή, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006.

<sup>18</sup> Ε. Λεοντίδου, S. Ammer (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών, Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Εναλλακτικές εκδόσεις/Γαία, Αθήνα 1992.

<sup>19</sup> P. Bourdieu, «La violence symbolique», στο M. de Manassein (επιμ.), *De l'égalité des sexes*, Παρίσι, Centre national de documentation pédagogique, 1995, σελ. 83-87.

<sup>20</sup> Βλ., μεταξύ πολλών άλλων, Ν. Βαΐου, «Ο τόπος δουλειάς και το

σματικότητα μιας δράσης συμβολικής βίας είναι ανάλογη του βαθμού παραγνώρισης των συνθηκών και των εργαλείων άσκησης της, η αποτελεσματικότητα κάθε ατομικής και συλλογικής δράσης με στόχο την ανατροπή της ανδρικής κυριαρχίας, όπως και κάθε κυριαρχίας<sup>21</sup>, συνίσταται στην ικανότητά της να τροποποιεί τις κατηγορίες σκέψης οι οποίες συμβάλλουν στον προσανατολισμό των ατομικών και των συλλογικών πρακτικών. Γι' αυτό το λόγο, κατά τον Πιερ Μπουρντιέ, τα κοινωνικά κινήματα που στοχεύουν στην ανατροπή της ανδρικής κυριαρχίας διεξάγουν, εξ ορισμού, συμβολικούς αγώνες παραδειγματικού τύπου, δηλαδή αγώνες που έχουν ως κύριο διακύβευμα την αναγνώριση και τη νομιμότητα μιας θεμελιώδους διάστασης του κοινωνικού κόσμου, και μπορούν να λάβουν, όπως κάθε συμβολικός αγώνας, δύο μορφές: από αντικειμενικής πλευράς, μπορούν να δράσουν με πράξεις ατομικών ή συλλογικών αναπαραστάσεων, με σκοπό να γίνουν φανερές και να αποκτήσουν αξία ορισμένες «πραγματικότητες», ορισμένες νέες κατανομές από υποκειμενικής πλευράς, μπορούν να δράσουν προσπαθώντας να αλλάξουν τις κατηγορίες πρόσληψης και εκτίμησης του κόσμου, τα ταξινομητικά σχήματα, τις γνωστικές και αξιολογικές δομές<sup>22</sup>. Και υπό αυτή την έννοια η

---

σπίτι. Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 40, 1989, Ν. Βαΐου, Μ. Στρατηγάκη, Ζ. Χρονάκη, «Η εργασία των γυναικών. Ανάμεσα σε δυο κόσμους», *Σύγχρονα Θέματα*, 40, 1989, Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Το φύλο της Δημοκρατίας*, Σαββάλας, Αθήνα 2002, Μ. Verloo, Μ. Pantelidou-Maloutas (επιμ.), *Differences in the framing of Gender inequality as a problem across Europe*, Special Issue, *The Greek review of social research*, 117B, 2005.

<sup>21</sup> P. Bourdieu, *Για ένα ευρωπαϊκό κοινωνικό κίνημα. Αντεπίθεση Πυρών II*, μτφρ. Κ. Διαμαντάκου, εισ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001.

<sup>22</sup> Σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους σύμφωνα με τον P. Bour-

αρχή των ζητημάτων που θέτει ο Πιερ Μπουρντιέ στα κινήματα αυτά και οι προοπτικές που διανοίγει με την επιστημονική προσέγγιση των δράσεών τους γίνονται κατανοητές αν ενταχθούν στη γενικότερη θεωρία του για τις ταξινομήσεις, η οποία απέχει πολύ από μια θεώρηση ενός άγονου κοινωνιολογισμού την οποία καταγγέλλουν συχνά οι βιαστικοί αναγνώστες του έργου του. Όπως ο ίδιος είχε κατ' επανάληψη σημειώσει, «καθεμιά από τις καταστάσεις του κοινωνικού κόσμου είναι, κατ' αυτό τον τρόπο, μια προσωρινή ισορροπία, μια στιγμή της δυναμικής μέσω της οποίας διακόπτεται και αποκαθίσταται ακατάπαυστα η συναρμογή ανάμεσα στις κατανομές και στις ενσωματωμένες ή θεσμοθετημένες ταξινομήσεις. Η πάλη, που βρίσκεται στην ίδια τη βάση των κατανομών, είναι αδιαχώριστα μια πάλη για την ιδιοποίηση των σπάνιων αγαθών και μια πάλη για την επιβολή του νόμιμου τρόπου αντίληψης του συσχετισμού δυνάμεων που εκδηλώνεται με τις κατανομές, αναπαράσταση που μπορεί από την ίδια της την αποτελεσματικότητα να συμβάλει στη διαιώνιση ή στην ανατροπή αυτού του συσχετισμού δυνάμεων. Οι ταξινομήσεις, και η ίδια η έννοια της κοινωνικής τάξης, δε θα αποτελούσαν ένα τόσο κρίσιμο διακύβευμα πάλης (των τάξεων), αν δε συνέβαλλαν στην ύπαρξη των κοινωνικών τάξεων προσθέτοντας στην αποτελεσματικότητα των αντικειμενικών μηχανισμών, που καθορίζουν τις κατανομές και εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή τους, την ενίσχυση που τους επιφέρει η συμφωνία των πνευμάτων που δομούνται από αυτές. Το αντικείμενο της κοινωνικής επιστήμης είναι μια πραγματικότητα που συμπεριλαμβάνει όλους τους ατομικούς και συλλογικούς αγώνες που αποσκοπούν στη διατήρηση ή στο μετασχηματισμό της πραγματικότητας, και ιδιαίτερα αυτούς που έχουν ως

---

diu μπορούμε να αλλάξουμε τον κόσμο, Bourdieu: *Choses dites*, Παρίσι, Minuit, 1987, σελ. 158-166.

διακύβευμα την επιβολή του νόμιμου ορισμού της πραγματικότητας, και των οποίων η καθαρά συμβολική αποτελεσματικότητα μπορεί να συμβάλει στη διατήρηση ή στην ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης, δηλαδή της πραγματικότητας»<sup>23</sup>.

Η εξαιρετική αυτή ανθρωπολογική εργασία του Πιερ Μπουρντιέ, ταυτόχρονα κοινωνιολογική και εθνολογική, φανερώνει για άλλη μια φορά πως η ανάλυση των μορφών ταξινόμησης αποτελεί ουσιαστικά μια ανάλυση των μορφών κυριαρχίας και, τελικά, πως η κοινωνιολογία της γνώσης είναι αδιαχώριστα μια κοινωνιολογία της αναγνώρισης και της παραγνώρισης, δηλαδή της συμβολικής κυριαρχίας. Και μέσα από αυτή την εργασία του καταλαβαίνουμε ακόμη μια φορά τη θεμελιώδη θέση του σύμφωνα με την οποία η σχέση μεταξύ πρακτικής γνώσης και επιστημονικής γνώσης δεν μπορεί να τεθεί παρά μόνο υπό όρους ρήξης ντυρκεμικού τύπου<sup>24</sup>. Αν τα βασικά εμπόδια στη διάχυση και την αποδοχή της επιστημονικής θεωρίας του κοινωνικού κόσμου προέρχονται από το γεγονός ότι ο κοινωνικός κόσμος παρουσιάζεται ως φυσικός, τότε ο κοινωνικός επιστήμονας οφείλει να υπενθυμίζει ακατάπαυστα πως ο κοινωνικός κόσμος δεν είναι τίποτε άλλο παρά προϊόν της ιστορίας.

<sup>23</sup> P. Bourdieu, *Le sens pratique*, ό.π., σελ. 244. Βλ. επίσης M. C. Nussbaum, *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*, μτφρ. Ν. Καλαϊτζής, Scripta, Αθήνα 2005.

<sup>24</sup> Βλ. σχετικά και Χ. Ιγγλέση (επιμ.), *Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2001 και Γ. Παπαγεωργίου, *Ηγεμονία και φεμινισμός*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2004.

## ΠΡΟΛΟΓΟΣ

### Η διαιώνιση της αυθαιρεσίας<sup>1</sup>

Αυτό το βιβλίο, στο οποίο κατάφερα να διευκρινίσω, να τεκμηριώσω και να διορθώσω τις προηγούμενες αναλύσεις μου για το ίδιο θέμα, στηριζόμενος στις πολυάριθμες εργασίες που έχουν αφιερωθεί στις σχέσεις των δύο φύλων, θέτει ρητά υπό εξέταση το ζήτημα —που επαναλαμβάνεται με εμμονή σχεδόν από την πλειονότητα των αναλυτών (καθώς και όσων με κρίνουν)— της (διαπιστωμένης ή επιθυμητής) μονιμότητας ή της αλλαγής της σεξουαλικής τάξης. Διότι, πράγματι, εισάγοντας και επιβάλλοντας αυτό ακριβώς το αφελές και αφελώς κανονιστικό διάζευγμα, οδηγούμαστε να αντιμετωπίσουμε, ενάντια σε κάθε προφάνεια, τη διαπίστωση της σχετικής σταθερότητας των σεξουαλικών δομών και των σχημάτων μέσω των οποίων αυτές προσλαμβάνονται σαν έναν καταδικαστέο και άμεσα καταδικαζόμενο τρόπο — και μάλιστα έναν τρόπο πλαστό, αλλά και εύκολα ανασκευασίμο μέσω της υπενθύμισης όλων των μετασχηματισμών της κατάστασης των γυναικών— να αρνούμαστε και να καταδικάζουμε την αλλαγή αυτής της κατάστασης.

Σε αυτό το ζήτημα πρέπει να αντιπαραθέσουμε ένα άλλο,

<sup>1</sup> Αυτός ο πρόλογος για την αγγλική και τη γερμανική έκδοση συντάχθηκε στα τέλη του 1998.

πιο καίριο επιστημονικά και το δίχως άλλο, κατά τη γνώμη μου, πιο επείγον πολιτικά: αν είναι αλήθεια ότι οι σχέσεις μεταξύ των φύλων έχουν αλλάξει λιγότερο από ό,τι θα μπορούσε να μας κάνει να πιστέψουμε μια επιφανειακή παρατήρηση και ότι η γνώση των αντικειμενικών και των γνωστικών δομών μιας πολύ καλά διατηρημένης ανδροκεντρικής κοινωνίας (όπως η καθυλική κοινωνία, έτσι όπως είχα την ευκαιρία να την παρατηρήσω στις αρχές της δεκαετίας του '60) παρέχει εργαλεία που μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε κάποιες από τις καλύτερα συγκαλυμμένες όψεις των εν λόγω σχέσεων μέσα στις πιο προηγμένες οικονομικά σύγχρονες κοινωνίες, θα πρέπει να αναρωτηθούμε ποιοι είναι οι ιστορικοί μηχανισμοί που είναι υπεύθυνοι για τη σχετική αποϊστορικοποίηση και τη διαιώνιση των δομών του κατά φύλο καταμερισμού και των αντίστοιχων αρχών θεώρησης. Θέτοντας το πρόβλημα με αυτούς τους όρους, σηματοδοτούμε μια πρόοδο στην τάξη της γνώσης που μπορεί να αποτελέσει τη βάση μιας αποφασιστικής προόδου στην τάξη της δράσης. Ύπενθυμίζοντας ότι αυτό που, στην ιστορία, εμφανίζεται ως αιώνιο είναι απλώς το προϊόν μιας εργασίας διαιώνισης την οποία αναλαμβάνουν (συνδεδεμένοι μεταξύ τους) θεσμοί όπως είναι η οικογένεια, η Εκκλησία, το κράτος, το σχολείο, καθώς επίσης, σε μια άλλη τάξη, ο αθλητισμός και η δημοσιογραφία (όπου αυτές οι αφηρημένες έννοιες είναι απλές στενογραφικές περιγραφές περίπλοκων μηχανισμών, που σε κάθε περίπτωση οφείλουν να αναλυθούν στην ιστορική τους ιδιαιτερότητα), στην πραγματικότητα επανεντάσσουμε στην ιστορία, άρα και παραδίδουμε στην ιστορική δράση, τη σχέση μεταξύ των φύλων την οποία αποσπά από αυτές η φυσιοκρατική και ουσιοκρατική θεώρηση — και δεν προσπαθούμε, όπως θέλησαν να ερμηνεύσουν τα λόγια μου, να σταματήσουμε την ιστορία και να αποστερήσουμε τις γυναίκες από το ρόλο τους ως ιστορικών δρώντων.

Ενάντια σε αυτές τις ιστορικές δυνάμεις αποϊστορικοποίησης οφείλει να προσανατολιστεί κατά προτεραιότητα μια επιχείρηση κινητοποίησης που θα στόχευε στο να ξαναθέσει την ιστορία σε κίνηση εξουδετερώνοντας τους μηχανισμούς εξουδετέρωσής της. Αυτή η κατά κυριολεξία πολιτική κινητοποίηση που θα έδινε στις γυναίκες τη δυνατότητα μιας συλλογικής δράσης αντίστασης, προσανατολισμένης προς νομοθετικές και πολιτικές αλλαγές, αντιτίθεται τόσο στην παραίτηση που ενθαρρύνουν όλες οι ουσιοκρατικές (βιολογικές και ψυχαναλυτικές) θεωρήσεις της διαφοράς μεταξύ των φύλων όσο και στην αντίσταση που περιορίζεται σε ατομικές δράσεις ή σ' αυτά τα διαρκώς επαναλαμβανόμενα «χάπενιγκ» λόγου που εγκωμιάζουν κάποιες φεμινίστριες θεωρητικοί: αυτές οι ηρωικές ρήξεις της καθημερινής ρουτίνας, όπως οι «παρωδικές περφόρμανς», ιδιαίτερα αγαπητές στην Judith Butler, απαιτούν σίγουρα πάρα πολλά, για ένα υπερβολικά ισχυρό και αβέβαιο αποτέλεσμα.

Καλώντας τις γυναίκες να στρατευτούν σε μια πολιτική δράση που θα αρνείται τον πειρασμό της εσωστρεφούς εξέγερσης των μικρών ομάδων αμοιβαίας αλληλεγγύης και υποστήριξης, όσο αναγκαίες και αν είναι στις περιπέτειες των καθημερινών αγώνων, στο σπίτι, στο εργοστάσιο ή στο γραφείο, δεν τις προσκαλούμε, όπως θα μπορούσε να πιστέψει αλλά και να φοβηθεί κάποιος, να συμμαχήσουν χωρίς μάχη με τις συνηθισμένες μορφές και τα συνηθισμένα κανονιστικά πρότυπα της πολιτικής μάχης, με κίνδυνο να βρεθούν προσαρτημένες ή πνιγμένες σε κινήματα ξένα προς τις δικές τους ανησυχίες και τα δικά τους συμφέροντα. Στην πραγματικότητα, ευχόμαστε να μάθουν να εργάζονται για να επινοούν και να επιβάλλουν — στους κόλπους του ίδιου του κοινωνικού κινήματος, και στηριζόμενες στις οργανώσεις που γεννιούνται από την εξέγερση ενάντια στις συμβολικές διακρίσεις, των οποίων αποτελούν, μαζί με τους ομο-

φυλόφιλους, έναν από τους κατεξοχήν στόχους — μορφές συλλογικής οργάνωσης και δράσης και αποτελεσματικά, συμβολικά κυρίως, όπλα, ικανά να αποσταθεροποιήσουν τους θεσμούς που συμβάλλουν στη διαίωνιση της υποταγής τους.

## ΕΙΣΑΓΩΓΗ<sup>1</sup>

Κατά πάσα πιθανότητα δε θα αποφάσιζα να έρθω αντιμέτωπος με ένα τόσο δύσκολο θέμα αν δεν είχα οδηγηθεί σ' αυτό από όλη τη λογική της έρευνάς μου. Δεν έχω σταματήσει ποτέ, είναι αλήθεια, να εκπλήσσομαι μπροστά σ' αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε το παράδοξο της δόξας: το γεγονός δηλαδή ότι η τάξη του κόσμου έτσι όπως είναι, με τους μονόδρομους και τις απαγορευμένες κατευθύνσεις της (κυριολεκτικά και μεταφορικά), με τις υποχρεώσεις και τις κυρώσεις της, γίνεται εν πολλοίς σεβαστή, έτσι ώστε να μην υπάρχουν πολλές παραβιάσεις ή ανατροπές, εγκλήματα και «τρέλες» (αρκεί να σκεφτούμε την αλλόκοτη συμφωνία εκατομμυρίων διαθέσεων —ή βουλήσεων— που απαιτούν πέντε λεπτά οδικής κυκλοφορίας στην πλατεία της Βαστίλλης ή της Κονκόρντ)<sup>1</sup> ή, κάτι ακόμα

<sup>1</sup> Επειδή δεν μπορώ να πω με βεβαιότητα αν οι ονομαστικές ευχαριστίες θα ήταν ωφέλιμες ή βλαβερές για τα πρόσωπα στα οποία θα επιθυμούσα να τις απευθύνω, θα αρκεστώ να δηλώσω εδώ τη βαθιά μου ευγνωμοσύνη για εκείνους, και κυρίως για εκείνες, που μου προσέφεραν μαρτυρίες, στοιχεία, επιστημονικές αναφορές, ιδέες, και την ελπίδα ότι αυτή η εργασία θα είναι άξια, κυρίως ως προς τις συνέπειές της, της εμπιστοσύνης και των προσδοκιών που εκείνοι ή εκείνες επένδυσαν σ' αυτή.

πιο εντυπωσιακό, ότι η καθεστηκυία τάξη, με τις σχέσεις κυριαρχίας της, τα δικαιώματά της και τις παραβιάσεις τους, με τα προνόμια και τις αδικίες της, διατηρείται εντέλει τόσο εύκολα, αν εξαιρέσει κανείς κάποια ιστορικά ατυχήματα, και ότι ακόμα και οι πιο αβάσταχτες συνθήκες ύπαρξης μπορούν τόσο συχνά να εμφανίζονται ως αποδεκτές, ακόμη και ως φυσικές. Έβλεπα λοιπόν πάντοτε στην ανδρική κυριαρχία, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο αυτή επιβάλλεται και υπομένεται, το κατεξοχήν παράδειγμα αυτής της παράδοξης υποταγής, συνέπειας αυτού που ονομάζω συμβολική βία, μια βία ήπια, ανεπαίσθητη, αόρατη, ακόμα και για τα ίδια τα θύματά της, η οποία στην ουσία της ασκείται μέσω των καθαρά συμβολικών οδών της επικοινωνίας και της γνώσης, ή, για να είμαστε πιο ακριβείς, της παραγνώρισης, της αναγνώρισης ή, οριακά, του συναισθήματος. Αυτή η εξαιρετικά κοινή κοινωνική σχέση προσφέρει επίσης μια ξεχωριστή ευκαιρία για να συλλάβουμε τη λογική της κυριαρχίας που ασκείται εν ονόματι μιας συμβολικής αρχής, γνωστής και αναγνωρισμένης τόσο από τον κυρίαρχο όσο και από τον κυριαρχούμενο, μιας γλώσσας (ή μιας προφοράς), ενός τρόπου ζωής (ή ενός τρόπου σκέψης, ομιλίας ή συμπεριφοράς) και, γενικότερα, μιας διακριτικής ιδιότητας, ενός εμβλήματος ή στίγματος, με περισσότερο αποτελεσματική συμβολικά από όλες αυτή την απολύτως αυθαίρετη σωματική ιδιότητα, η οποία εξάλλου δεν προλέγει τίποτε για τον κάτοχό της, που είναι το χρώμα του δέρματος.

Βλέπουμε λοιπόν ότι σ' αυτά τα θέματα το ζήτημα που τίθεται πρώτα από όλα είναι να ξαναδώσουμε στη δόξα τον παραδοξολογικό χαρακτήρα της και ταυτοχρόνως να αποκαλύψουμε τις διεργασίες εκείνες που είναι υπεύθυνες για τη μετατροπή της ιστορίας σε φύση, του πολιτισμικού αυθαίρετου σε φυσικό. Και, για να το κάνουμε αυτό, πρέπει να αποδειχθούμε ικανοί να υιοθετήσουμε, πάνω στο δικό

μας σύμπαν και στη δική μας θέαση του κόσμου, το σημείο θέασης του ανθρωπολόγου που είναι ικανός να αποδώσει στην αρχή της διαφοράς μεταξύ αρσενικού και θηλυκού έτσι όπως εμείς την (παρα)γνωρίζουμε τον αυθαίρετο, τυχαίο χαρακτήρα της, αλλά ταυτοχρόνως και την κοινωνιολογική αναγκαιότητά της. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η Βιρτζίνια Γουλφ, όταν θέλει να θέσει σε αναστολή αυτό που πολύ εύστοχα αποκαλεί «υπνωτιστική εξουσία της κυριαρχίας», σπλιίζεται με μια εθνογραφική αναλογία, συνδέοντας γενετικά το διαχωρισμό των γυναικών με τα τελετουργικά μιας αρχαϊκής κοινωνίας: «Αναπόφευκτα, θεωρούμε την κοινωνία έναν τόπο συνωμοσίας, ο οποίος εξαφανίζει τον αδερφό, που πολλές από εμάς έχουμε λόγους να σεβόμαστε στην ιδιωτική ζωή, και επιβάλλει στη θέση του ένα τερατώδες αρσενικό, με βροντερή φωνή, σκληρή γροθιά, το οποίο, με παιδιάστικο τρόπο, χαράσσει στο έδαφος σημάδια με κιμωλία, αυτές τις μυστικιστικές γραμμές οριοθέτησης μεταξύ των οποίων είναι καθηλωμένα, άκαμπτα, διαχωρισμένα, τεχνητά, τα ανθρώπινα πλάσματα. Αυτούς τους τόπους όπου, ντυμένος με χρυσάφι και πορφύρα, στολισμένος με φτερά σαν άγριος, υπακούει στα μυστικιστικά τελετουργικά του και απολαμβάνει ύποπτες χαρές της εξουσίας και της κυριαρχίας, ενώ εμείς, οι γυναίκες “του”, είμαστε κλεισμένες στο σπίτι της οικογένειας χωρίς να μας επιτρέπεται να συμμετάσχουμε σε καμιά από τις πολυάριθμες κοινωνίες από τις οποίες αποτελείται η κοινωνία του»<sup>2</sup>. «Μυστικιστικές γραμμές οριοθέτησης», «μυστικιστικά τελετουργικά»: αυτή η γλώσσα —γλώσσα της μαγικής μεταστοιχείωσης και της συμβολικής μεταστροφής την οποία παράγει η τελετουργική καθιέρωση, απαρχή μιας νέας γέννησης— μας ωθεί να κατευθύνουμε την έρευνα προς

<sup>2</sup> V. Woolf, *Trois guinées*, μτφρ. V. Forrester, Éditions des Femmes, Παρίσι 1977, σελ. 200.

μια προσέγγιση ικανή να κατανοήσει την καθαρά συμβολική διάσταση της ανδρικής κυριαρχίας.

Θα πρέπει λοιπόν να ζητήσουμε από μια υλιστική ανάλυση της οικονομίας των συμβολικών αγαθών τα μέσα για να γλιτώσουμε από το διάζευγμα μεταξύ του «υλικού» και του «πνευματικού» ή του «ιδεατού» (διάζευγμα που επιβιώνει μέχρι σήμερα μέσω της αντίθεσης μεταξύ των μελετών που αποκαλούνται «υλιστικές» και οι οποίες εξηγούν την ασυμμετρία μεταξύ των φύλων βάσει των όρων παραγωγής, και των συχνά σημαντικών, παρ' όλα αυτά μερικών, μελετών που αποκαλούνται «συμβολικές»). Ωστόσο, πριν από αυτό, μόνο μια πολύ ειδική χρήση της εθνολογίας μπορεί να μας επιτρέψει την υλοποίηση του σχεδίου το οποίο προτείνει η Βιρτζίνια Γουλφ, να μας επιτρέψει δηλαδή να αντικειμενοποιήσουμε επιστημονικά την κυριολεκτικά μυστικιστική λειτουργία της οποίας προϊόν είναι η διαίρεση μεταξύ των φύλων έτσι όπως τη γνωρίζουμε ή, με άλλους όρους, να πραγματευτούμε την αντικειμενική ανάλυση μιας κοινωνίας που είναι απ' άκρου εις άκρον οργανωμένη σύμφωνα με την ανδροκεντρική αρχή (την καθυλική παράδοση) ως μια αντικειμενική αρχαιολογία του ασυνειδήτου μας, δηλαδή ως εργαλείο μιας αληθινής κοινωνιοανάλυσης<sup>3</sup>.

Αυτή η παράκαμψη μέσα από μια εξωτική παράδοση είναι απαραίτητη για να διαρρήξουμε τη σχέση απατηλής οικειότητας που μας ενώνει με τη δική μας παράδοση. Τα βιολογικά φαινόμενα και τα πολύ πραγματικά αποτελέσμα-

<sup>3</sup> Έστω και μόνο για να καταδείξω ότι η παρούσα πρότασή μου δεν αποτελεί προϊόν μιας πρόσφατης μεταστροφής, παραπέμπω στις σελίδες ενός ήδη παλαιού βιβλίου, όπου επέμενα ότι, όταν εφαρμόζεται στη σεξουαλική διαίρεση του κόσμου, η εθνολογία μπορεί «να γίνει μια ιδιαιτέρως ισχυρή μορφή της κοινωνιοανάλυσης» (Βλ. P. Bourdieu, *Le Sens pratique*, Παρίσι, Éditions de Minuit, 1980, σελ. 246-247).

τα που έχει παραγάγει, στα σώματα και στις διάνοιες, μια μακρά εργασία κοινωνικοποίησης του βιολογικού και βιολογικοποίησης του κοινωνικού συναντιούνται για να αναστρέψουν τη σχέση μεταξύ αιτιών και αποτελεσμάτων και να παρουσιάσουν μια φυσικοποιημένη κοινωνική κατασκευή (τα «γέννη» ως έμφυλες έξεις) ως φυσικό θεμέλιο της αυθαίρετης διαίρεσης που βρίσκεται στη βάση τόσο της πραγματικότητας όσο και της παράστασης της πραγματικότητας, και η οποία επιβάλλεται ενίοτε στην ίδια την έρευνα<sup>4</sup>.

Μήπως όμως αυτή η σχεδόν αναλυτική χρήση της εθνογραφίας, που αποφυσικοποιεί, ιστορικοποιώντας το, αυτό που εμφανίζεται ως το πλέον φυσικό στην κοινωνική τάξη, τη διαίρεση μεταξύ των φύλων, κινδυνεύει να φέρει στο φως

<sup>4</sup> Έτσι, δεν είναι παράξενο που οι ψυχολόγοι επαναλαμβάνουν από τη δική τους σκοπιά την κοινή θεώρηση των φύλων ως ριζικά διαχωρισμένων συνόλων, χωρίς τομές, και αγνοούν το βαθμό επικάλυψης μεταξύ των κατανομών αρσενικών και θηλυκών χαρακτηριστικών και των διαφορών (μεγέθους) μεταξύ των διαπιστωμένων διαφορών σε διάφορους τομείς (από τη σεξουαλική ανατομία μέχρι την ευφυΐα). Ή, πράγμα ακόμη σοβαρότερο, αφήνονται πάμπολλες φορές να οδηγηθούν, κατά την κατασκευή και την περιγραφή του αντικειμένου τους, από τις αρχές θεώρησης και διαίρεσης που είναι εγγεγραμμένες στην καθημερινή γλώσσα, είτε επειδή αναγκάζονται να μετρήσουν τις διαφορές που εμφανίζονται στη γλώσσα —όπως ότι οι άντρες είναι πιο «επιθετικοί» και οι γυναίκες πιο «φοβητσιάρες»— είτε επειδή χρησιμοποιούν καθημερινούς όρους, δηλαδή όρους πλήρεις αξιολογικών κρίσεων, για να περιγράψουν αυτές τις διαφορές. Βλ., παραδείγματος χάρη, μεταξύ άλλων, J. A. Sherman, *Sex-Related Cognitive Differences: An Essay on Theory and Evidence*, Σπρίγκφιλντ (Ιλινόις), Thomas, 1978· M. B. Parlee, «Psychology: review essay», *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 1, 1975, σελ. 119-138 — κυρίως για τον απολογισμό των νοητικών και συμπεριφορικών διαφορών μεταξύ των φύλων που διατυπώθηκε από τους J. E. Garai και A. Scheinfeld, το 1968· M. B. Parlee, «The Premenstrual Syndrome», *Psychological Bulletin*, 80, 1973, σελ. 454-465.



σταθερότητες και σταθερές —που βρίσκονται στην ίδια τη βάση της κοινωνιοαναλυτικής της αποτελεσματικότητας— και, μ' αυτό τον τρόπο, να διαιωνίσει, επικυρώνοντάς τη, μια συντηρητική παράσταση της σχέσης μεταξύ των φύλων, αυτή ακριβώς που συμπυκνώνει ο μύθος του «αιώνιου θηλυκού»; Και σ' αυτό το σημείο πρέπει να αντιμετωπίσουμε ένα νέο παράδοξο, που μπορεί να προκαλέσει πλήρη επανάσταση στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουμε αυτό που θελήσαμε να μελετήσουμε με τη μορφή της «ιστορίας των γυναικών»: δε μας υποχρεώνουν άραγε οι σταθερές που, πέρα από κάθε ορατή αλλαγή της γυναικείας κατάστασης, παρατηρούνται στις σχέσεις κυριαρχίας μεταξύ των φύλων να υιοθετήσουμε ως προνομιούχο αντικείμενο τους ιστορικούς μηχανισμούς και θεσμούς που, στο ρου της ιστορίας, δεν έχουν πάψει να αποσπούν αυτές τις σταθερές από την ιστορία;

Αυτή η επανάσταση στη γνώση δε θα μείνει δίχως συνέπειες στην πρακτική, και ιδίως στη σύλληψη των στρατηγικών που προορίζονται να μετασχηματίσουν την παρούσα κατάσταση του συσχετισμού υλικής και συμβολικής δύναμης μεταξύ των φύλων. Αν αληθεύει ότι η αρχή της διαιώνισης αυτής της σχέσης κυριαρχίας δεν εδράζεται πραγματικά, ή τουλάχιστον κυρίως, σε έναν από τους πλέον ορατούς τόπους άσκησής της, δηλαδή στους κόλπους της οικιακής μονάδας, πάνω στην οποία εστίασε ολοκληρωτικά ένα είδος φεμινιστικού λόγου, αλλά σε θεσμούς όπως το Σχολείο ή το Κράτος, τόπους επεξεργασίας και επιβολής αρχών κυριαρχίας που ασκούνται ακόμα και στους κόλπους του πλέον ιδιωτικού σύμπαντος, τότε ένα τεράστιο πεδίο δράσης ανοίγεται στους φεμινιστικούς αγώνες, που καλούνται έτσι να λάβουν μια πρωτότυπη και πολύ κατηγορηματική θέση, στα πλαίσια των πολιτικών αγώνων ενάντια σε κάθε μορφή κυριαρχίας.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

### Μια μεγεθυμένη εικόνα